

Politieke krachten en maatschappelijke konteksten

Kees van Kersbergen

In februari van het vorige jaar verscheen van de hand van de Amsterdamse politikoloog Uwe Becker een boek over de begrensdde verklaringswaarde van marxistische klassentheorieën voor de politieke analyse. De vraag die men zich steeds kan stellen bij algemeen politiek-theoretische werken, is die naar het 'praktiese' nut ervan voor konkrete politieke analyse. In dit stuk zal ik na een rekonstruktie van de centrale elementen van Becker's betoog proberen enkele stellingen hierover te formuleren.

Bezien vanuit het gezichtspunt van de politieke theorie is de klassentheoretiese fundering van de politiek het centrale element van het klassieke marxisme. Volgens Engels had Marx de 'bewegingswet' van de geschiedenis ontdekt. Deze wet houdt in, dat iedere vorm van historische strijd - op politiek, religieus, filosofies of op welk ideologies terrein dan ook - in feite slechts de min of meer duidelijke uitdrukking is van klassenstrijd.

Geen enkele serieuze politieke theoretikus zal men hedentendage nog op een dergelijk standpunt kunnen betrappen. Beweerde Siep Stuurman in 1978 bijvoorbeeld nog, dat "in de werkelijkheid een gegeven vorm van de ekonomiese politiek *altijd* tegelijk klassenstrategie (is) van het deel van de bourgeoisie dat de staatsmacht beheerst" (1), in 1985 vraagt dezelfde zich af *in hoeverre* staat en politiek begrepen kunnen worden als "uitdrukkingen van ekonomiese en sociale *krachtsverhoudingen*". Met nadruk stelt hij: "het primaat van de klassenstrijd is allang niet meer vanzelfsprekend is" (2).

Voor een niet-marxist als Anthony Giddens lijkt de *afwijzing* van het primaat van de klassenstrijd inmiddels vanzelfsprekend. Hij schrijft: "A relatively superficial, although by no means unimportant objection to Marx's various observations on conflict and domination might be that they greatly exaggerate the significance of class struggle and class relations in history. Whatever 'history' is, it is certainly not primarily 'the history of class struggles', and domination is not founded in some generalized sense upon class domination, even 'in the last instance'" (3). Ook theoretici als Ernesto Laclau en Chantal Mouffe (over beiden hieronder meer) horen met hun eis tot een "copernicaanse revolutie" (4) binnen de marxistische theorie in dit rijtje thuis.

Ook Becker komt in dit boek tot de onverbidelijke slotsom, dat klassen geenszins a priori de belangrijkste politieke krachten zijn en dat er geen direkt verband gelegd kan worden tussen economische posities en politieke subjektiviteit/identiteit. Becker beargumenteert echter, waarom de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid politiek gezien toch een konstitutief element van de burgerlijke samenleving is. De dynamiek van het kapitalisme genereert namelijk een structurele pressie tot politieke artikulatie van deze tegenstelling.

Marx' materialisme

De oorspronkelijke argumentatie voor een klassentheoretische fundering van de politiek is bij Marx gelegen in zijn materialistische accumulatie- en "Verelendungs-theorie". Materiële dwang is hier het sleutelbegrip. In het kapitalisme, waar ondernemers voor een anonieme markt produceren, dwingt concurrentie tot winstmaximalisatie en kapitaal-accumulatie. Winstmaximalisatie tast de materiële levensomstandigheden van de loonarbeiders aan. De keerzijde van winstmaximalisatie is immers onder andere 'minimalisatie' van de arbeidskosten. Op lange termijn verpaupert de arbeidersklasse hierdoor en wordt zij in haar existentie bedreigd. Het accumulatieproces *dwingt* de arbeiders materieel tot verzet. Het proletariaat zal op een gegeven moment inzien, dat er slechts één manier is om aan dit huiveringwekkende lot te ontsnappen: de socialistische revolutie. De bittere nood van de "Verelendung" zorgt er tevens voor, dat de andere maatschappelijke posities van de mensen op langere termijn politiek irrelevant zullen blijken. Alleen de "Verelendungs-theorie" verleent Marx' klassentheoretische aanpak coherentie. Deze theorie is echter onhoudbaar. Even onhoudbaar is Marx' stelling van de toenemende homogenisering van de arbeidersklasse en zijn ontkenning van de mogelijkheid van de verbetering van de positie der loonarbeiders binnen de kapitalistische verhoudingen. Het feit dat dit wel degelijk mogelijk bleek, zet de theorie van de materiële dwang tot omverwerping van het kapitalisme op losse schroeven.

Structurele dynamiek en materiële pressie

Op een belangrijk punt had Marx het echter wel bij het rechte eind. Het kapitalisme is inderdaad een zeer dynamisch stelsel, dat een structurele tegenstelling tussen (de posities van) loonarbeid en kapitaal, of - algemener uitgedrukt - tussen gebruikswaarde-oriëntatie en winst-oriëntatie voortbrengt. Aan het feit, dat ondernemers in het kapitalisme winst moeten maken omwille van de winst, kan niet worden voorbij gegaan. En deze logika *is* existentieel bedreigend voor de materiële

levensomstandigheden van loonafhankelijken (levensstandaard, arbeidsomstandigheden, werkgelegenheid, etc.), soms zelfs voor alle mensen als men bijvoorbeeld de aantasting van het milieu in ogenschouw neemt.

De logika van het kapitaal impliceert derhalve een structureel bepaalde - objektieve - *pressie tot verzet* tegen haar werking. De tegenstelling tussen winst-oriëntatie en gebruikswaarde-oriëntatie *moet* op de een of andere manier politiek geartikuleerd worden (het begrip artikulatie neemt Becker van Laclau over). De vraag hoe deze tegenstelling konkreet geartikuleerd wordt, dat wil zeggen in welke politiek-ideologische vormen, is a priori echter niet te beantwoorden. Het feit echter, dat het thema winst versus loon (gebruikswaarde-oriëntatie) permanent op de politieke agenda van de burgerlijke samenleving gestaan heeft en nog staat, maakt inderdaad plausibel dat aan de *pressie tot politieke artikulatie* van dit thema in welke vorm dan ook kennelijk niet te ontkomen valt. Deze permanentie en universaliteit zijn de differentia specifica van de tegenstelling tussen gebruikswaarde-oriëntatie en loonarbeid enerzijds en winst-oriëntatie en kapitaal anderzijds.

Als het kapitalisme niet de dwang produceert tot de vorming van specifieke kollektieve politieke identiteiten (bijvoorbeeld de socialistiese) en er geen lange termijn ontwikkeling is die het politieke privilege van economiese posities boven andere maatschappelijke posities (etniese, sekse-, ideologische, religieuze, sociaal-geografiese, etc.) kan rechtvaardigen, dan bestaat er dus principieel ruimte voor de werking van vele invloeden en factoren in het politieke krachtenspel. Dit betekent, dat ook de ekonomistiese versie van de basisbovenbouw-theorie niet klopt. Becker gooit echter ook dit marxistiese theorema niet zonder meer overboord. Zo brengt Becker tegen het althusseriaanse marxisme naar voren, dat de ekonomie niet determinerend is in laatste, voorlaatste of eerste instantie, maar slechts dominant is in het spel van de wederzijdse vorming, bepaling, beïnvloeding en doordringing van de maatschappelijke deelstructuren en de hieraan beantwoordende processen. De oorzaak van deze dominantie is gelegen in de dynamiek van het kapitalisme. Deze dynamiek vergelijkt Becker met een lokomotief, die de ontwikkeling van de burgerlijke maatschappij 'trekt'. De ekonomie is de 'dominante determinant', want een vergelijkbare dynamiek als de ekonomiese is op andere terreinen van de burgerlijke samenleving niet voorhanden. Het is op deze manier, dat de ekonomie nog steeds als basis beschouwd kan worden. Een bovenbouw echter bestaat er in de theorie van Becker niet meer; de dynamiese lokomotief schrijft namelijk niet het spoorboekje van de maatschappelijke ontwikkeling. Deze basis zonder bovenbouw en de afwezigheid van klassen als a priori belangrijkste politieke krachten stellen Becker voor het probleem hoe politieke krachten dan wel tot stand komen, ofwel het probleem van de

politieke artikulatie. Hiervoor gaat Becker onder meer bij Laclau en Mouffe te rade.

Artikulatiebasis en discours

Laclau en Mouffe leggen in hun kritiek op het klassieke marxisme sterk de nadruk op zijn objectivisme. In hun werken staan de begrippen artikulatie en discours centraal en de allesomvattende vraag is die naar de bepaling van historische (politieke, etc.) subjektiviteit (5). De konkrete individuele en kollektieve subjektiviteit van mensen, die zich uit in hun ideologieën, preferenties, belangen en doelen, als ook in de vorming van organisaties en bewegingen, kan niet afgeleid worden uit hun maatschappelijke posities. Zowel de structurele maatschappelijke kontekst van de praktijk als de posities die mensen in deze kontekst innemen, zijn niets anders dan de basis van de 'artikulatie' der subjektiviteit. Deze artikulatie geschiedt diskursief, dat wil zeggen in een proces, waarin en waardoor de maatschappelijke produktie van betekenis plaatsvindt. De diskursieve artikulatie van subjektiviteit is in een fundamentele zin open, want er bestaat geen volledige kontekst-determinatie.

Deze artikulatie is bovendien een differentiële artikulatie, want de structurele artikulatiebasis is geen eenheid met een centrum. De maatschappij - en dus ook de geschiedenis - heeft een gedecentraliseerd karakter; de produktieverhoudingen en daarmee de klassenposities vormen niet de belangrijkste of centrale artikulatiebasis, zoals het klassieke marxisme beweert. De samenleving is complex en de maatschappelijke posities van mensen zijn veelvoudig. Men neemt niet slechts één positie in, maar altijd meerdere, waardoor tegenstellingen of spanningen tot de mogelijkheden behoren. Het geheel van deze (mogelijk tegenstrijdige) posities is de artikulatiebasis van de menselijke subjektiviteit. De geschiedenis kan derhalve onmogelijk de geschiedenis van de klassenstrijd zijn, maar is altijd de geschiedenis van een complexe configuratie van vele strijdfronten, ja van vele geschiedenissen, waarvan de subjekten en hun doelen niet door een structurele kontekst, laat staan door een of andere 'centrale' positie in deze kontekst 'gepre-determineerd' worden.

Volgens Becker hebben we hier te maken met een conceptie, waarin de geschiedenis volkomen open is. Er bestaat een differentiële maatschappelijke kontekst en wat daarin gebeurt en aan welke veranderingsprocessen deze kontekst ten grondslag ligt, is een zaak voor de discours, waarover men a priori geen uitspraken kan doen.

De belangrijkste kritiek van Becker op Laclau/Mouffe en op vergelijkbare theoretiese posities laat zich in het licht van het bovenstaande eenvoudig raden. Deze theoretici hebben volgens hem geen oog voor de structurele dynamiek van het kapi-

talisme en de structurele - politiek gezien steeds relevante - spanning tussen kapitaal en arbeid. Zij stellen overdreven subjektivisme in de plaats van het economisme (overdreven objectivisme). Becker vat zijn kritiek als volgt samen: "(...) der Gegensatz von Arbeit und Kapital spielt - auf welche Weise auch immer - in der Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft eine strukturell vorgegebene Rolle. Dies bedeutet, Diskurs hin und Diskurs her, dass die 'Träger' der Position der Lohnarbeit einem in diesem Gegensatz objektiv angelegten Druck zur Bildung einer auf die Widersetzung der Logik des Kapitals gerichteten politischen Subjektivität unterliegen, auch wenn damit noch nichts Spezifisches gesagt ist, die Richtung dieser Subjektivität sich in mehrere Pfade verzweigen mag und die politischen Subjektivität der Einzelnen wesentlich vielschichtiger ist. A priori kann man dies von allen anderen möglichen Gegensätzen nicht sagen, denn ihnen fehlt die strukturell dynamische, direkt die existentiellen *Lebensbedingungen* betreffende Qualität des Gegensatzes von Arbeit und Kapital. Damit ist weder gesagt, dass dieser Gegensatz höher als andere zu bewerten ist, noch dass er einen Universalschlüssel zum Verständnis konkreter historischer Verhältnisse und Prozesse liefert. Und schliesslich (...), dieser Gegensatz ist a priori kein Gegensatz zweier (...) homogener Klassenkollektive" (78). Waardevol aan de discours-theorie acht Becker, dat zij het nivo tussen de maatschappelijke posities van de mensen en hun specifieke subjektiviteit gethematiseerd heeft. Hoe complex de artikulatiebasis van de politieke subjektiviteit immers ook is, de posities en omstandigheden die deze basis vormen kunnen op zichzelf de vorming van politieke subjektiviteit nog niet verklaren. Becker stemt met Laclau in als deze zegt, dat uit één kontekst niet slechts één resultaat volgt. Dit heeft volgens Becker tot gevolg dat de positie-theoretiese of kontekst-theoretiese argumentatie dient te worden aangevuld (en niet vervangen!) door een diskursief-theoretiese of misschien beter konstitutie-theoretiese argumentatie.

Macht, heerschappij en multidimensionale kontekst

Becker wijst in dit boek meerdere malen op de principiële onmogelijkheid politieke processen te verklaren in termen van maatschappelijke posities. Politieke artikulatie valt niet te reduceren tot de posities die mensen innemen. A priori valt dan over de politiek niets te zeggen, behalve dan dat a) de (relationele) klassenposities een bijzondere plaats innemen, omdat bij deze sprake is van een structurele pressie tot artikulatie en b) de thema's die voortvloeien uit de spanningsverhouding tussen de winst-oriëntatie en de gebruikswaarde-oriëntatie in het kapitalisme in welke vorm dan ook politieke strijdpunten vormen. Voor het overige blijft het noodzakelijk concreet historisch onderzoek te verrichten ter verklaring van

konkrete historische politieke processen. Ook waar Becker macht en heerschappij tot onderwerp van zijn analyse maakt, komt hij tot deze konklusie. Macht en heerschappij dienen analytisch te worden onderscheiden. Refereert 'heerschappij' in het bijzonder aan de structuur-dimensie, macht is veeleer een handelingsbegrip. Heerschappij is een uit de structuur of het systeem voortvloeiend feit van maatschappelijke onderschikking ("über- und Unterordnung"). Het begrip macht heeft betrekking op het nivo van het handelen (strijd) en resulteert in het ontstaan, behoud dan wel de verandering van de heerschappijverhoudingen. Macht is derhalve een *vermogen* tot handelen. Aan de andere kant kan heerschappij een bron van macht zijn. Macht en heerschappij, zo zou men kunnen zeggen, roepen elkaar op, zijn van elkaar afhankelijk. Macht heeft voor zover het haar bronnen betreft evenzeer een structurele dimensie als heerschappij wat haar handelingspotentie betreft een praktische dimensie kent. De relevantie van het onderscheid tussen beiden blijkt als men bedenkt dat heerschappij niet de enige bron van macht is en dat macht niet uitsluitend aan heerschappij ten grondslag ligt. Dit onderscheid tussen macht en heerschappij is voor de politieke analyse van groot belang. De machtsverhoudingen die ten grondslag liggen aan het beleid in kapitalistische landen vallen niet noodzakelijkerwijs samen met de structurele machtsverhoudingen der heerschappijverhoudingen. De fundamentele machtsverhoudingen en de mechanismen van de heerschappijverhoudingen vormen slechts het algemene kader waarbinnen beleid tot stand komt. Welke politieke krachten op basis van welke machtsverhoudingen het beleid bepalen, valt niet linair af te leiden uit de heerschappijverhoudingen. Wederom blijkt hier de noodzaak van concrete historische specificatie. De kapitalistische verhoudingen zijn echter een cruciale kontekst van de politieke strijd. De structurele kontekst of maatschappelijke kontekst van de politiek bestaat echter niet uitsluitend uit de kapitalistische verhoudingen. Het politieke systeem, de opdeling in nationale staten en machtsblokken, het patriarchaat en specifieke nationale tradities zijn evenzeer onderdeel van de maatschappelijke kontekst der politiek.

Konkreet histories onderzoek: enkele gedachten

Na zoveel malen gewezen te zijn op de noodzaak konkreet histories onderzoek te doen, kan men zich met recht afvragen wat de relevantie van dit theoretische en nogal abstracte werk daarvoor is. Tsjalling Swierstra heeft in zijn bespreking van dit boek twijfels geuit over de praktische toepasbaarheid van Becker's theorie. De winst die Becker op theoretisch nivo boekt (een consistente positie tussen objektivisme en relativisme) zou onmiddellijk weer verloren gaan op het moment dat men het nivo van de konkrete analyse betreedt. Niets bepaalt

dat voor het begrijpen van politieke processen de posities van kapitaal en arbeid "ook binnen de analyse van een bepaalde konkrete situatie meer verklaringswaarde toekomt (...). De verklaringswaarde van die posities is totaal afhankelijk van die situatie en heeft dus niets te maken met welke structurele factoren dan ook" (6). In zijn algemeenheid klopt deze kritiek wel.

De voor onderzoek relevante aspecten van Becker's theorie moeten niet zozeer gezocht worden in de 'toepasbaarheid' ervan, maar veeleer in haar conceptuele raamwerk. Ook hier lijkt me een kritiese kanttekening overigens wel op zijn plaats. Conceptuele onduidelijkheid blijft bestaan over het nivo tussen de maatschappelijke konteksten van politieke subjektiviteit en politieke krachten (de artikulatiebases) en de subjektiviteit/krachten zelf. Het konstitutie-nivo, dat toch een onontbeerlijk element is voor iedere politieke analyse, is bij Becker een onderontwikkeld gebied. Hij komt eigenlijk niet verder dan erop te wijzen dat hier socialisatie, leerprocessen, manipulatie en ideologische interventie een rol spelen. Door erop te wijzen dat de positie-theoretiese argumentatie aangevuld moet worden door een konstitutie-theoretiese ben je er echter nog niet.

De begrippen die Becker in dit boek ontwikkelt zijn als analytische instrumenten beslist bruikbaar bij onderzoek. Zij kunnen tesamen een systematis samenhangend interpretatiekader vormen. Daarnaast levert Becker's theoretiese raamwerk mogelijkkerwijs een onderzoeksstrategie, ten eerste door aandachtspunten te leveren en ten tweede door kontekstanalyse als eerste onderzoeksstap aan te bevelen. De waarschuwing luidt daarbij, dat men het hierbij niet moet laten, maar ook dat men kontekstanalyse niet kan overslaan.

Aan de hand van het voorbeeld van de naoorlogse politieke geschiedenis van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid, de kern van de verzorgingsstaat, zou ik deze gedachten willen illustreren en konkretiseren. Ik kan daarbij uiteraard in het bestek van dit stuk niet meer doen dan het formuleren van enige stellingen.

- Het Nederlandse sociale stelsel is in vergelijking met andere landen tamelijk uitgebreid en 'generuus' (hoge uitkeringsnivo's, bescherming tegen alle mogelijke vormen van inkomensderving). Hoe valt dit te verklaren?

- De meeste maatregelen op het terrein van de sociale zekerheid zou men kunnen rangschikken onder het concept van de gebruikswaarde-oriëntatie. Regelingen van de sociale zekerheid zijn doorgaans gebruikswaarde-aanspraken en zijn in die betekenis tegen de winst-oriëntering doorgezet. Loon (denk eens aan het wettelijk vastgestelde minimumloon), belastingen en werkgeverspremies voor de sociale zekerheid zijn voor ondernemers kosten, die vanwege het winstmotief zo laag mogelijk dienen te worden gehouden.

- Het feit, dat Nederland zo'n hoogontwikkelde verzorgings-

staat heeft met een uitgebreid sociaal stelsel wijst derhalve op een sterke positie van de op gebruikswaarde georiënteerde krachten, die kennelijk in staat waren een succesvolle tegenmacht te vormen tegen de logika van het kapitaal.

- De volgende onderzoeksvragen dringen zich nu op: Welke politieke krachten waren dat? Welke politieke krachten kunnen de relatieve generositeit van het stelsel van sociale zekerheid verklaren? Welke machtsbronnen hadden zij voorhanden? Hoe hebben ze die met succes weten aan te boren? In welke context vond dit plaats?

- De posities van loonarbeid en kapitaal zijn voor de konstitutie van deze politieke krachten beslist relevant: het gestelde probleem refereert immers duidelijk aan de algemene tegenstelling tussen winst en gebruikswaarde.

- De verzuuldheid van de Nederlandse samenleving, alsmede de politieke democratie, de internationale situatie (de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, het uitbreken van de Koude Oorlog, de de-kolonisatie van Indonesië) zijn eveneens cruciale onderdelen van de maatschappelijke context.

- Christen-demokratiese dominantie is een in het oog springend kenmerk van het Nederlandse politieke bestel. Het bestaan van katholieke en protestants-christelijke organisaties van arbeid en kapitaal wijst op de specifiek Nederlandse manier waarop de pressie tot politieke artikulatie van het konflikt arbeid-kapitaal onder meer vorm heeft gekregen. De vakbonden op confessionele grondslag zijn evenzeer als de sociaal-demokratiese vakbonden *klassengebonden politieke krachten*.

- De keerzijde van de sterke positie van de op gebruikswaarde georiënteerde politieke krachten is de zwakke positie van de op winst gerichte politieke krachten. De vraag is overigens of dit inderdaad het geval is. Is het niet mogelijk, dat in een 'expanding sum'-ekonomie beide aanspraken tijdelijk tegelijkertijd aan hun trekken konden komen? Analytisch gezien zou men dan kunnen zeggen, dat de geleide loonpolitiek, dat wil zeggen het systematisch en kunstmatig gedwongen laag houden van het loonnivo om de winstgevendheid van de partikuliere ondernemingen te stimuleren, de prijs was die voor de sociale zekerheid betaald is.

- Als het, afgezien van deze nuancering, zo is, dat het nivo van de Nederlandse sociale zekerheid inderdaad afhankelijk is van de op gebruikswaarde georiënteerde politieke krachten, dan moet de verklaring hiervoor gezocht worden in de machtsbronnen van deze krachten.

- De opgave van het onderzoek zou dan zijn erachter te komen welke (kombinaties van) machtsbronnen op welk tijdstip van doorslaggevend belang waren voor de ontwikkeling van Nederland naar een hoogontwikkelde verzorgingsstaat. Bijzondere aandacht verdient hierbij de vraag of er een op de gebruikswaarde georiënteerde christelijke ideologie dominant geworden is, die, in samenhang met de numerieke kracht van de op confessionele basis georganiseerde krachten der loonarbeid en de

dwang die het electoraat op de konfessionele partijen uitoefent om aanspraken op gebruikswaarden te bevredigen, de bijzondere ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat mede kan verklaren.

In deze stellingen heb ik niet meer gedaan dan de abstracte ideeën van Becker te gebruiken om een heuristies ontwerp te maken ter beantwoording van een politiek-analytische vraag. Een antwoord zal men hiermee niet vinden, wel een manier om tot de oplossing van een probleem te komen. Meer kan men van een algemene politieke theorie niet verwachten en dat is toch al heel wat. Het echte onderzoekswerk is dan nog niet eens begonnen.

Noten

- 1 Siep Stuurman, Kapitalisme en burgerlijke staat. Een inleiding in de marxistische politieke theorie, Amsterdam 1978, blz. 110, mijn onderstreping.
- 2 Siep Stuurman, De Labyrinthische staat. Over politiek, ideologie en moderniteit, Amsterdam 1985, blz. 30, mijn onderstreping.
- 3 Anthony Giddens, The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration, Oxford 1984, blz. 256.
- 4 Ernesto Laclau/Chantal Mouffe, 'Het begrip hegemonie in de politieke strategie', in: Komma Tijdschrift voor politiek en sociaal onderzoek, jrg. 2, nr. 4 (1981), blz. 11.)
- 5 Ik volg hier nauwgezet Becker's weergave.
- 6 Tsjalling Swierstra, 'Aanval op twee fronten', in: Discorsi, jrg. 19, nr. 7 (april 1986), blz. 7.

Informatie

Das Unbehagen in der Kultur

Het antikwariaat Liber te Amsterdam organiseert dit voorjaar een lezingencyklus rond het thema 'Das Unbehagen in der Kultur'. Bij de verschijning van dit nummer van *Krisis* hebben de eerste lezingen reeds plaatsgevonden. Nog te verwachten zijn:

20 maart: Tannelie Blom - Het onbehagen in de cultuurfilosofie;
27 maart: Maarten Doorman - Het begrip 'vooruitgang' in de moderne kunst;
3 april: Ben Schomakers - De man en zijn eigenschappen: Hölderlin en het pleidooi voor de ware mens.

Plaats: Antikwariaat Liber, Amstel 110, 1017 AD Amsterdam.

Tijd: vrijdagmiddag om 17.00 uur.

Reserveren gewenst: tel. 259035/648330.